

Ю. В. АФАНАСЬЄВА

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ РЕПРОДУКТИВНОЇ ДИСФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

Виділено та проаналізовано три основні категорії факторів впливу на кризу соціального інституту сім'ї в Україні.

Ключові слова: демографічна політика, демографічна криза, соціальний інститут сім'ї, криза сім'ї, фактори впливу.

The author has defined and analyzed three main categories of factors of influence on crises of a social institute of family in Ukraine.

Key words: demographic policy, demographic crises, social institute of family, crises of a family, factors of influence.

В останні десятиліття державна політика України у сфері демографії виявилася неефективною. Підтвердженням цього є неухильне зниження чисельності населення країни, депопуляція. Такі тенденції характерні для багатьох держав світу, проте в Україні демографічна проблема представлена нині найдраматичнішим чином. Виникає необхідність у виявленні та проведенні глибокого аналізу факторів і причин такого стану речей, оскільки від їх усвідомлення і правильної інтерпретації залежить ефективність розробки та реалізації державної демографічної політики. Вибір пріоритетних національних проектів в якості базового інструменту сучасної демографічної політики України є неоднозначним, а їх реалізація на початковому етапі характеризується недостатньою ефективністю. На нашу думку, основна причина цього криється в недооцінці соціокультурних і цивілізаційних факторів зниження народжуваності в сучасній Україні, що пояснює надмірну увагу з боку авторів таких проектів до суто економічної сторони питання.

Для оцінки ефективності нової державної демографічної політики необхідно чітко уявлення про те, на рішення яких саме проблем і завдань вона повинна бути направлена. Для цього потрібно визначити головні фактори, які негативно впливають на репродуктивну функцію сучасної української родини.

Для підвищення ефективності державної політики необхідно здійснення наукового аналізу існуючих емпіричних матеріалів.

Різні аспекти демографічних проблем є предметом досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Перспективи демографічного розвитку розробляли І. Курас, Л. Ножак, С. Пірожков. Вивченням проблеми демографічного відтворення займалися І. Прибиткова, М. Романюк та інші. О. Кваша, О. Лойко, О. Перхач та ін. проводили аналіз особливостей процесів депопуляції.

Серед зарубіжних учених, які аналізували власне механізми державного регулювання сфери сімейних відносин, назвемо А. Баттерфілд, В. Гуд, Н. Райлі та ін. Інституціональні дисфункції сучасної нуклеарної сім'ї в українському та інших пострадянських суспільствах порівняно з відповідними явищами в розвинутих суспільствах досліджувалися А. Антоновим, Е. Донченком, М. Кентом, Д. Філіповим та ін.

Специфіка питання вимагає звернення особливої уваги на винаходи провідних соціологів, які виявили інституційні характеристики сім'ї. Основи сучасних уявлень про сім'ю як соціального інституту були закладені П. Сорокіним, який показав важливість цього інституту як головного функціонального атрибуту суспільства. Подальший розвиток досліджень інституту сім'ї у функціональному контексті пов'язаний з роботами Т. Парсонса і р. Мертона. У. Бек і З. Бауман, які розглядали розвиток сім'ї в її зв'язку з епохою модерну та постмодерну. Основний наголос У. Бек робить на зв'язок інституційних характеристик сучасної сім'ї з процесами соціальної модернізації. Для З. Баумана вони відображають загальні тенденції індивідуалізації, властиві постмодерній епосі.

Метою дослідження є аналіз основних факторів і причин репродуктивної дисфункції соціального інституту сім'ї як головного об'єкта державної демографічної політики.

Сучасна демографічна ситуація в нашій країні вже набула критичної позначки і викликає почуття серйозного занепокоєння в суспільстві. За роки незалежності населення України скоротилося з 52,1 млн осіб до 45,5 млн осіб (станом на 1 січня 2013 р.) [3]. У Концепції демографічного розвитку на 2005 – 2015 рр. зазначається, що несприятлива демографічна ситуація в Україні і насамперед різке зменшення народжуваності пов'язані із загостренням проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення населення, зниження її демографічного потенціалу.

Сім'я є системним простором соціального функціонування людини, яка піддається змінам під впливом не лише соціально-політичних та економічних умов, а й у силу власних внутрішніх процесів розвитку. Унаслідок цивілізаційних перетворень трансформуються види сімейних відносин, зазнають змін система владних відносин в сімейному житті, функціонально-побутові взаємовідносини подружжя, його ставлення до народження дітей та ін.

Фактори, які сприяли демографічній кризі та зумовили появу та розвиток кризи сучасної сім'ї, на наш погляд, можна поділити на три категорії: цивілізаційні, історичні та ціннісні.

До категорії цивілізаційних факторів можна віднести чинники, які є загальними як для східної, так і для західної цивілізації, в тому числі і для України. Сюди віднесемо загальну модернізацію суспільства, зокрема зростання виробничої зайнятості, а також економічну самостійність жінок, їхній вплив на динаміку сім'ї, соціальне визнання нетрадиційних форм

сімейних відносин, зміна соціально орієнтованого особистісно орієнтованим типом сім'ї, гендерна рівність тощо.

На думку багатьох сучасних дослідників, тенденція від багатодітності до малодітності є закономірним процесом так званого демографічного переходу, пов'язаного з процесом модернізації внутрішнього розвитку інституту сім'ї, зміни рольових функцій у родині, внутрішньо-сімейної гендерної взаємодії, а також зміни відносин між сім'єю та зовнішнім оточенням – суспільством.

На наш погляд, під впливом західної цивілізації родина поступово втратила свою монополію на репродуктивну функцію. Тому вкрай важливим питанням сьогодення є пошук нових форм відтворення сім'ї. Наприклад, Е. Гідденс [5] пропонує провести інституційне відокремлення інституту батьківства від шлюбу задля забезпечення інтересів дітей. У. Бек називає індустріальне суспільство ХХ ст. “феодалним суспільством” з притаманними йому ролями “сучасної породи”, що відіграють чоловіча та жіноча статі, які від народження мають свої власні “гендерні долі” [1].

Ще однією загальною цивілізаційною тенденцією розвитку інституту сім'ї в суспільстві масового споживання є його перетворення з “продовольчої” структури на структуру “споживчу”. Крім цього, відбувається відмова від традиційних гендерних стереотипів, що складає ще одну особливість сучасної родини. Соціальна держава не лише бере на себе функцію покриття значної частини відтворювальних витрат, а й оказує вплив на формування нових форм соціальної поведінки та розподілу гендерних ролей в сім'ї.

Це призводить до посилення реальної, а не формальної, емансипації жінок, вивільнення їх від внутрішньо-сімейної залежності, що, як ланцюжок, змінює традицію патріархальних стереотипів ролі батька. Батьківство є основою одного з головних вимог суспільства – соціалізації чоловіків. Воно допомагає встановлювати певні стосунки та обов'язки між батьком та його дітьми. Звичайно, це є важливим питанням, оскільки неповні сім'ї призводять до виникнення різноманітних девіацій та дисфункцій, як сімейних, так і суспільних взагалі.

Названі вище тенденції соціальної динаміки сім'ї стосуються всіх європейських країн, де Україна також не є винятком. Більш того, в посткомуністичних країнах, кризисні тенденції розвитку сім'ї носять більш впливовий характер. Інтенсивність процесів соціально-економічного розвитку, особливо в країнах перехідного періоду, справляють як на сім'ю, так і суспільство в цілому, значний деконструктивний вплив.

У країнах пострадянського простору цивілізаційні фактори впливу на розвиток інституту сім'ї поглиблюються особливими історичними чинниками, що складають другу категорію факторів. Перш за все вони пов'язані з глибоко укоріненою світоглядною та історичною апатією до сім'ї з боку комуністичної ідеології.

Якщо здійснити екскурс в історію в контексті сімейної та демографічної політики Радянського Союзу, то можна побачити, що тоталітарний режим ще всередині минулого сторіччя підготував ґрунт для виникнення демографічної кризи, з якою ми стикаємося сьогодні.

Важливо зазначити, що сім'я за часів Радянського Союзу зберегла авторитарно-патріархальний стиль, проте в той же час швидко модернізувалась під впливом розвитку новоствореної держави. Як зазначає дослідник С. Дармодехін, радянська соціальна політика у відношенні до інституту сім'ї "... завжди була обмеженою, не носила системного характеру, ототожнювалась із соціальною політикою. Інституційні інтереси сім'ї в державній діяльності спеціально не виділялися і не враховувалися" [2]. Проте відсутність систематичної сімейної політики зовсім не означає того, що держава не здійснювала впливу на сім'ю.

Науковці розподілили соціальну політику радянської держави на три доволі різних за направленістю періоди.

Перший період – кінець 1917 р. – початок 1920-х рр. – це час радикальної перебудови інституту сім'ї. Своїм "Декретом про громадянський шлюб, дітей та ведення книг актів громадянського стану" 1917 р. нова влада затвердила єдину процедуру світської реєстрації шлюбу, таким чином ліквідувавши церковний шлюб, який панував до революції. Також були узаконені рівні права чоловіків і жінок у доступі до праці, освіти, послуг і благ. Це послугувало початком процесу емансипації жінок. Цьому процесові також сприяло спрощення розлучень з прийняттям декрету "Про розлучення" 1917 р. та Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне, опікунське право. Постанови Наркомата охорони здоров'я та Наркомата юстиції в 1920 р. щодо легалізації абортів ще більше сприяли емансипації жінок через надання їм можливості самостійно визначати власну фертильність.

До того ж, в 1920-ті рр. з'явилися перші феміністські прояви. Так, А. Коллонтай пропонувала звільнити жінку від побутової залежності, відмовитись від традиційних форм сімейного життя [4]. Проте всі ці гасла свободи гальмувались відсутністю державної підтримки жінок, особливо тих, що були залежними від своїх чоловіків. Кінець цього періоду ознаменувався низкою обмежень завдяки тому, що всі задекларовані права та свободи призвели до такої поведінки, що "вийшла з-під контролю". Так, у 1926 р. були повністю заборонені аборти, включаючи кримінальну відповідальність.

Усередині 1920-х – на поч. 1930-х рр. розпочався *другий* період розвитку сім'ї в СРСР, який тривав до середини 1950-х років. Дослідники характеризують цей період як час уведення репресивного законодавства щодо сім'ї, відповідальності жінок та чоловіків за батьківство, пов'язаного з необхідністю підвищення народжуваності.

Саме в 1930-ті рр. знайшла своє розповсюдження нуклеарна сім'я як продукт сталінської індустріалізації, що пов'язано з індивідуалізацією

приватного життя та масштабною міграцією робочої сили в промисловості. Сімейні стосунки також зазнали змін – відбувся перехід від авторитарно-патріархальної моделі до більш демократичного стилю відносин між чоловіком і жінкою, між батьками і дітьми. Зміни у відносинах з дитиною виражались у трансформаціях репродуктивної поведінки подружжя, репродуктивний період сім'ї регулювався контрацептивними засобами, кількість дітей у родині не перебільшувала двох, а головне – сім'я перетворилась на дітоцентричну (функція соціалізації дітей стала виконуватись не соціальними інститутами, а в основному сім'єю).

Сімейна політика цього періоду характеризувалась зміною законодавства у бік примусової стабілізації сім'ї. Указ Президіуму Верховної Ради СРСР від 1944 р. “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання “Мати-героїня” та утвердження ордену “Материнська слава” та медалі “Материнство” знов змінював статус та конфігурацію сім'ї, сімейних відносин. Цей документ надавав правової основи лише зареєстрованим шлюбам та значно ускладнював процедуру розлучення – шлюбно-розлучний процес відбувався в народному суді.

Також цим указом заборонялося давати прізвище батька дітям, які були народжені поза офіційним шлюбом, навіть якщо батько дитини був на це згодний, що фактично вводило поняття “незаконнонароджений”. Таким чином, всю відповідальність за позашлюбні стосунки несла на собі жінка і в подальшому дитина. Держава відтісняла батька від відповідальності за народження такої дитини та брала цю роль на себе шляхом виплати щомісячної грошової допомоги матерям з народженими поза шлюбом дітьми. Так вирішувалась демографічна проблема воєнних та післявоєнних часів.

Третій останній період в історії радянської соціальної політики по відношенню до сім'ї розпочався після 1953 р. та продовжився до самого розпаду СРСР. Він характеризувався поступовим пом'якшенням державного регулювання та нормування інституту сім'ї та сімейних відносин. Указами Президіуму Верховної Ради була знята кримінальна відповідальність за підпільні аборти, в 1955 р. відпустка по догляду за дитиною склала 56 днів до родові та 56 днів після, був введений оплачуваний лікарняний за доглядом за хворою дитиною. У такому вигляді законодавство проіснувало аж до кінця 60-х років. З 1969 р., спираючись на ці основи, був прийнятий республіканський Кодекс про шлюб та сім'ю, відповідно до якого процедура розлучення значно спростилась.

У 1980-х – 90-х рр. були реалізовані достатньо “соціально-демократичні” заходи в галузі соціальної політики стосовно жінок-матерів. Головним тут стало введення одноразової допомоги при народженні дитини, частково оплачуваної відпустки по доглядом за дитиною до однорічного віку, а згодом і до 3 років, пролонгованої оплачуваної до- та післяродової відпустки до 70 днів, декількох виробничих пільг працюючим матерям.

Ці дії радянської влади можна визначити як реалізацію соціал-демократичної моделі соціальної політики з високим рівнем зайнятості, низьким рівнем бідності, універсальним правом усіх громадян на державне соціальне забезпечення та протекціоністськими заходами по захисту інтересів окремих соціальних груп (працюючих матерів та неповнолітніх дітей).

Таким чином, замість підтримки та розвитку власної відповідальності та ініціативи сімей тривалий час суспільство формувало патерналістські очікування щодо держави як єдиного суб'єкта вирішення сімейних проблем, наділеного реальними ресурсами.

Третя категорія чинників впливу на функціонування та розвиток інституту сім'ї включає ціннісні фактори.

Дана категорія чинників тісно пов'язана з попередньою – історичною, оскільки зміни суспільних цінностей та норм відбувались паралельно із змінами соціальними, політичними, економічними.

Традиційні соціальні норми радянського періоду дали поштовх для появи нових норм відповідно до закону заперечення заперечення Г. Гегеля. Якщо в Західній Європі такі зміни норм відбувались повільно та поступово, то ціннісний підхід демонструє, що в країнах пострадянського простору зміни соціальних норм відбувались протягом незвичайно короткого періоду, який зайняв лише декілька років, що само по собі є незвичним.

Пояснення цьому можна дати на основі аналізу соціальних трансформацій в пострадянських країнах. Початок переходу ознаменувався кризою ідеології, що нав'язувала власні норми та цінності. Нові норми та цінності не могли відразу прийти на заміну старим, тому існував період відсутності будь-яких норм, тобто соціальної аномії. З одного боку, відсутність норм сприяли появі та розповсюдженню нових форматів поведінки, а з іншого – відсутність норм ускладнювала орієнтацію особистості в соціальному просторі. Унаслідок цього люди не мали певних зразків суспільної поведінки, що спричиняло соціальну невпевненість, яка посилювалась економічною нестабільністю.

Таким чином, соціальна аномія сприяла розвитку нових демографічних тенденцій паралельно зі змінами в уявленні та цінностей. У цій ситуації невизначеності люди не могли цілком покладатися на соціальні, державні та місцеві інституції, які також знаходились у перехідному періоді. Населення могло покладатися лише на власні соціальні зв'язки для отримання необхідної допомоги.

Як стверджує Д. Філіпов [6], було виявлено, що традиції взаємодопомоги між друзями та родичами сприяє прагненню мати другу дитину в багатьох країнах, наприклад, Росії, Україні, Болгарії.

На основі аналізу чинників, що впливають на сучасний стан інституту сім'ї, зокрема на зниження демографічних показників, можна зробити висновок про те, що демографічна криза в Україні є наслідком

довготривалого процесу розкладу радянської моделі української родини під впливом процесів соціальної модернізації, спільних для усього європейського простору, і особливо специфічних для пострадянських країн.

Для підвищення ефективності демографічної політики необхідно спиратися на наукові теоретичні основи, мати більш чіткі та глибокі уявлення про корені проблем, які існують в українському суспільстві. Це знання допоможе визначити, на рішення яких саме проблемних питань і завдань має бути направлена демографічна політика.

Крім того, сучасна демографічна ситуація вимагає активного відходу від методів та принципів патерналізму з боку держави стосовно інституту сім'ї для надання останньому можливості самостійно вирішувати власні проблеми. Державна демографічна політика має використовувати не лише "кількісний" підхід при спробах вплинути на демографічну ситуацію, а перш за все сприяти позитивному ставленню суспільства до сімейного способу життя, формувати нову систему цінностей та норм демографічної поведінки з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інституту сім'ї та суспільства загалом.

Література:

1. Бек Ульріх. Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну / Ульріх Бек ; [пер. з нім. В. Седельник, Н. Федорова]. – М. : Прогрес-Традиція, 2000. – 384 с.

2. Дармодехін С. Сім'я і держава / С. Дармодехін // Мониторинг соціально-економічного потенціалу сімей. – 2000. – № 3. – С. 3.

3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

4. Коллонтай А. Жінка-працівниця в сучасному суспільстві / А. Коллонтай // Праці Першого Всеросійського жіночого з'їзду. – 1908. – С. 792–801.

5. Giddens A. The Transformation of Intimacy, Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies / A. Giddens. – Stanfoid (Cal). – 2002. – P. 217.

6. Philipov D. Demographic consequences of the transition in countries of Central and Eastern Europe / Philipov D., Dorbritz J. – Council of Europe, Strasbourg. – 2003. – 205 p.

Надійшла до редколегії 11.03.2014 р.
